

## De houding van het Nederlandse protestantisme tegenover het jodendom in verleden en heden

door **Klaas A.D. Smelik (UGent)**

Reeds in een vroeg stadium in de geschiedenis van de kerk begon men het



jodendom te verguizen en de maatschappelijke positie van de Joden te ondergraven. Wij noemen dit: anti-judaïsme. Volgens het anti-judaïsme heeft het Joodse volk zijn Messias verworpen, ja zelfs de Zoon van God vermoord. Daarom heeft God op Zijn beurt het volk Israël verworpen en daarvoor in de plaats de christenheid uitverkoren. De kerk is zo in de plaats van de synagoge gekomen. Dit heet

substitutie- of vervangingstheologie.

Even zag het er naar uit dat de Hervorming ging breken met de traditie van het anti-judaïsme. In zijn beginjaren sprak Maarten Luther namelijk in een positieve zin over de Joden, maar lang duurde dit niet. In zijn latere geschriften schilderde hij hen juist als de ergste vijand van de christenheid. Zijn haat tegen de Joden leek geen grenzen te kennen. Hij wil hen vervolgen en zo nodig verbannen: “Drum immer weg mit ihnen!”



### Johannes Calvijn

De Joden hadden dus weinig goeds van Luther te verwachten, maar ook Calvijn had het niet met de Joden op. Ook hij omschrijft hen als de “allerheftigste vijanden van Christus zelf.” daadwerkelijk geweld, zoals gematigder houding voor:

“Met hoe grote ook volhouden oorlog te zo mogen wij hen daarom wij bedenken dat door Gods genade nog steeds onder hen maken met Calvijns leer over het verbond. In tegenstelling tot Luther ziet



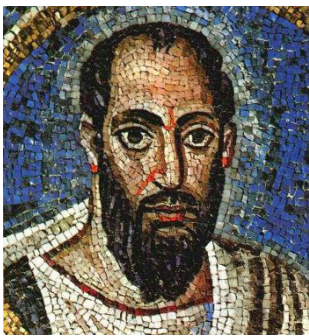
Maar hij roept niet op tot Luther. Hij staat een

hardnekkigheid [de Joden] voeren tegen het Evangelie, toch niet verachten, wanneer belofte Zijn zegenrijke is”. Dit onderscheid heeft te

Calvijn geen wezenlijk verschil tussen het Oude en Nieuwe Testament. Het gaat om één eeuwig verbond, dat in eerste instantie voor het Joodse volk bestemd was. Volgens hem is het verbond tussen God en de aartsvaders Abraham, Isaak en Jakob een eeuwig verbond, dat niet door mensen kan worden verbroken, ook niet door de Joden zelf. Van een totale verwerping van het Joodse volk kan dus geen sprake zijn. Deze visie is de eerste barst in het christelijke bastion van het anti-judaïsme. Verder gaat Calvijn niet, maar het is geen toeval dat het juist zijn volgelingen, de calvinisten, zijn, die voor het eerst in de kerkgeschiedenis anders zijn gaan denken over de plaats van het Joodse volk in Gods heilsplan.

### **Paulus in Romeinen 9-11**

Daarbij grijpen zij terug op de apostel Paulus. Volgens Paulus heeft God het Joodse volk zeker niet verstoten. Israël is nog steeds het uitverkoren volk, ook al is sinds de komst van de Messias in Gods heilsplan plaats gekomen voor niet-



Joden.

Hij schetst in zijn brief aan de Romeinen een scenario, waarbij de Joden een tijd lang Jezus niet als Messias zullen erkennen, totdat voldoende heidenen zich tot God hebben bekeerd. Na deze fase in de heilsgeschiedenis zullen ook de Joden Jezus' messiasschap aanvaarden en dan zal heel Israël worden behouden. De vraag is echter: wanneer zal 'de volheid der heidenen' zijn binnengegaan? Die vraag houdt calvinisten uit de zeventiende eeuw bezig. Het gaat hier om de puriteinen in de Angelsaksische gebieden en om de hervormden in de Nederlanden.

### **Historische context**

Beide groepen: Britse puriteinen en Nederlandse calvinisten, werden geconfronteerd met vervolging en ballingschap omwille van hun geloof. In deze moeilijke omstandigheden bleek het Oude Testament zeer inspirerend en troostrijk te zijn. Voortbouwend op Calvijns verbondstheologie, betrokken deze protestanten alles wat zij in het Oude Testament lazen, op hun eigen situatie, als waren Israëls profeten tijd- en lotgenoten die rechtstreeks tot hen spraken. Evenals de puriteinen identificeerden de gereformeerde opstandelingen tegen het gezag van de Spaanse koning Filips II zich met de Israëlieten uit de Bijbel. Deze identificatie heeft als belangrijk gevolg gehad dat de houding tegenover wat men

“het Oude Volk” ging noemen – de Joden dus – genuanceerder werd. Zij waren niet alleen de verstokten van hart die de Messias afwezen, zij vormden ook het Verbondsvolk van weleer.

## De Nadere Reformatie

De invloed van de puriteinen op de calvinisten in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was groot. Het gaat hier om een beweging die met de benaming ‘de Nadere Reformatie’ wordt aangeduid. Hun puriteinse geloofsbroeders verkondigden drie inzichten, als het gaat om de rol van het Joodse volk in Gods heilsplan:

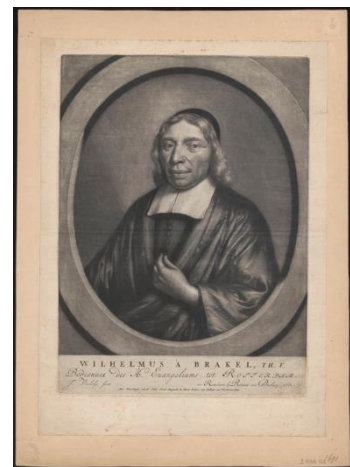
1. Voorafgaande aan de Wederkomst van Christus zal het Joodse volk zich tot hem bekeren.
2. Wanneer in zowel het Oude als het Nieuwe Testament over Israël wordt gesproken, worden de lijfelijke nazaten van Jakob, het Joodse volk dus, bedoeld; men keert zich resoluut tegen de vergeestelijkende uitleg van de naam ‘Israël’ zoals in de kerk gebruikelijk.
3. Men voelt een sterke liefde voor Israël en pleit voor een vriendelijke benadering van de Joden als ‘oudere broeders’ in plaats van hen te vernederen en te vervolgen.

Deze drie inzichten van de puriteinen namen de Nederlandse “Oudvaders” over.

## Wilhelmus à Brakel

Bijzondere aandacht verdient Wilhelmus à Brakel, één van de bekendste vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie. In zijn hoofdwerk behandelt deze Oudvader ook de Wederkomst van Christus en de toekomst van Israël. Hij gaat daarbij uitvoerig in op de vraag “Of de Joodsche natie voor altoos verstooten zal blyven”. Volgens hem is dit niet het geval: “De heele Joodsche natie sal wederom tot bekeeringe komen”.

Belangrijk is dat à Brakel de landbelofte niet wil vergeestelijken. Met “landbelofte” wordt bedoeld dat volgens de Bijbel God aan het Joodse volk het land Israël heeft beloofd en daarna ook heeft geschonken. In de christelijke traditie stelde men dat deze



belofte niet meer van kracht zou zijn. Door een vergeestelijkte exegese probeerden de kerkvaders de Bijbelse landbelofte een totaal andere inhoud te geven. Zo niet Wilhelmus à Brakel. Deze belofte is voor hem een wezenlijk bestanddeel van het genadeverbond dat God met het volk Israël heeft gesloten. Daarom zal ook de landbelofte in de toekomst worden vervuld: de Joden zullen eens terugkeren naar hun land. En – voegde hij hieraan toe – “de verwoeste plaetsen ende Jerusalem zullen herbouwt worden.”

In hun eigen land zullen de Joden zich als volk tot Jezus als Messias bekeren. Ook al is er door de verwerping van Christus een verharding over Israël gekomen, dit is een tijdelijke zaak, zoals Paulus reeds verkondigde. Dus de Heer heeft Zijn volk niet voorgoed verworpen, zoals in het anti-judaïsme wordt gesteld. Zijn verbond weet van geen wankelen. Daarom kan er ook geen sprake van zijn dat de kerk in de plaats van Israël is gekomen – de substitutieer wordt door à Brakel met nadruk afgewezen.

Hij ziet een veelzijdige taak voor de kerk, als het gaat om de relatie met het Joodse volk. Hij opteert voor een vriendelijke benadering van de Joden. Geen polemiek, maar een persoonlijk getuigenis van het geloof in Jezus als de Messias maar ook in de terugkeer van de Joden naar hun land – op die manier kunnen wellicht Joden worden behouden. Enkelingen, want de uiteindelijke bekering van het gehele Joodse volk zal het werk van God zelf zijn.

## **Emancipatie**

Vanuit Joods standpunt bezien is ook de benadering van de puriteinen en “oudvaders” onaanvaardbaar. Deze protestanten zijn weliswaar de Joden niet ongunstig gezind, maar begrip voor de Joodse keuze om een eigen weg te gaan zonder Jezus als Messias te erkennen, is er bij hen niet. Uiteindelijk zullen de Joden zich tot Christus bekeren, zo is de verwachting. Bovendien heeft deze visie geleid tot een actieve zending onder de Joden om op deze wijze bij te dragen tot de uiteindelijke bekering van het Joodse volk. Weliswaar niet op de Middeleeuwse manier van “doop of dood”, maar niettemin gericht tegen het voortbestaan van het jodendom als zodanig. Het is daarom niet verwonderlijk dat van Joodse zijde negatief werd (en wordt) gereageerd op de puriteinse en gereformeerde Jodenzending, ook al is bij deze protestanten veel sympathie voor het Joodse volk.

De mogelijkheden van Jodenzending in de zeventiende eeuw waren beperkt, omdat de Joden een eigen gemeenschap vormden, die naar buiten toe scherp was afgebakend. Dit veranderde als gevolg van de emancipatie van de Joden

omstreeks 1800. In het kielzog van de Franse Revolutie verkregen de Joden in een aantal Europese landen burgerlijke gelijkheid. Daarmee was het met de interne Joodse autonomie gedaan en ook met het gezag van de rabbijnen. Joden kozen er voortaan zelf voor hoe men aan zijn of haar jodendom gestalte wilde geven. Assimilatie werd een interessante mogelijkheid en aanvankelijk hield dit ook in dat men zich liet dopen. Deze gedoopte Joden probeerden hun Joodse afkomst te verdoezelen en te vergeten.

Echter niet iedereen. Er waren ook gedoopte Joden, die hun belangstelling voor het jodendom niet verloren. In het Nederland van de negentiende eeuw hebben deze tot het christendom bekeerde Joden de nodige invloed gehad, maatschappelijk en kerkelijk gezien.

Zo stamde de bekende Nederlandse dichter Isaac da Costa uit een vooraanstaande Portugees-Joodse koopmansfamilie. Dankzij de burgerlijke gelijkstelling van 1796 was het voor Joden in Nederland veel gemakkelijker geworden om aan een universiteit te gaan studeren. Isaac da Costa koos eerst voor rechten, maar in 1821 volgde nog een tweede promotie in de letteren. Da Costa kwam zo in contact met de Nederlandse dichter



Willem Bilderdijk, boegbeeld van het calvinisme in revolutionaire tijden. Bilderdijks invloed op zijn studenten was groot. Hij inspireerde niet alleen Isaac da Costa, maar ook een andere Portugees Jood, Abraham Capadose ertoe om zich tot het christendom te bekeren en zich te laten dopen.

Ondanks zijn bekering tot het christendom bleef Da Costa zijn hele leven interesse houden voor het jodendom. Hij verwachtte dat in de eindtijd het hele Joodse volk zijn voorbeeld zou volgen en zich tot Christus zou bekeren, maar ook dat de Joden weer in hun eigen land zouden wonen en dat de Tempel zou worden herbouwd.



Da Costa's toekomstverwachting betekende een belangrijke doorbraak: volgens het traditionele anti-judaïsme was het uitgesloten dat het verworpen Israël als natie ooit zou worden hersteld en de tempel van Jeruzalem herbouwd. Zelfs Wilhelmus à Brakel geloofde niet in de herbouw van de Tempel.



## Jodenzending

De bekering van Joden zoals Da Costa en Capadose was een individuele keuze, maar in navolging van Engeland werd in Nederland door zendingen geprobeerd om ook Joden te bekeren. Men noemt dit “Jodenzending”.

Aanvankelijk had men weinig succes en ondervond men veel tegenstand.

De grote kans voor de Jodenzending kwam echter aan het einde van de negentiende eeuw, toen vanuit het Russische rijk miljoenen Joden op drift waren geraakt als gevolg van de pogroms aldaar. Een groot deel van hen wilde naar Amerika emigreren en trok daarom naar de havens van Rotterdam en Antwerpen. In Rotterdam werd onder leiding van de uit Oost-Europa afkomstige, gedoopte Jood J.R. Zalman het zendingswerk Elim opgericht. Het wachten op een schip naar Amerika kon maanden duren. Zalman opende daarom een opvang voor de landverhuizers, waar men gedurende deze wachttijd onderdak en voedsel kreeg maar ook de gelegenheid om de Schriften van Mozes en de Profeten te bestuderen. Van Joodse zijde werd zeer negatief op het initiatief van Zalman gereageerd.

Toen de massale emigratie naar de Verenigde Staten in 1922 eindigde ten gevolge van een verscherpte wetgeving, leek het werk onder de landverhuizers niet meer nodig en verlegde men de aandacht naar de Joden in Nederland. Echter weer zonder veel succes.

## Miskotte

Daarmee zijn wij het gaat om de Nederland Kornelis Heiko theoloog heeft om de



in de twintigste eeuw aangekomen en als protestantse visie op het jodendom in tijdens die eeuw, valt meteen de naam van Miskotte. En niet ten onrechte, want deze baanbrekend werk verricht, als het gaat verhouding van de kerk tot het jodendom.

De basis hiervoor legde hij in zijn proefschrift *Het Wezen der Joodsche Religie* uit 1932. Hierin brak hij met het eeuwenoude christelijke vooroordeel dat het eigentijdse jodendom een versteende religie zou zijn, zonder enig belang voor de kerk. Hij onderstreepte juist de betekenis van moderne Joodse denkers als Hermann Cohen, Martin Buber en Franz Rosenzweig voor de christelijke theologie. Voor zijn tijd was dit een volkomen nieuwe benadering.

Ook op het gebied van de relatie tussen kerk en synagoge had Miskotte eigen inzichten. Terwijl de meeste christenen van zijn tijd het jodendom als een anachronisme zagen, sprak Miskotte van een *schisma*: de ene gemeente van God is in de eerste eeuw van de gewone jaartelling gesplitst geraakt in twee delen: de synagoge en de kerk. Die breuk moet worden hersteld, aldus Miskotte, maar niet doordat de Joden zich simpelweg bij de kerk zouden aansluiten. De kerk is evenmin als de synagoge de ware gemeenschap, zoals God die voor ogen heeft. Volgens Miskotte is er voor de kerk zelfs geen toekomst zonder Israël.

### **Gesprek in plaats van zending**

Miskotte was zijn tijd vooruit, maar ook andere Nederlandse protestantse theologen volgden zijn spoor, onder de indruk van twee historische gebeurtenissen. Aan de ene kant was dit de *Sjoa*, aan de andere kant de stichting van de staat Israël in 1948. Het feit dat in het christelijke Europa zes miljoen Joden vrijwel zonder oppositie konden worden vermoord, waarbij hun beulen allemaal gedoopte christenen waren, stelde indringende vragen naar de houding van de kerk tegenover het Joodse volk. De stichting van een Joodse staat maakte bovendien duidelijk dat het gangbare beeld van het jodendom als anachronisme dringend aan herziening toe was. Dit gold ook voor de Jodenzending. Was het nog gepast dat christenen aan Joden gingen vertellen dat zij de bedoelingen van hun eigen God niet begrepen, en de christenen, die hen steeds hadden vervolgd, wel? Zou men niet beter kunnen kiezen voor een open dialoog zonder de bedoeling de ander te bekeren?

In de naoorlogse periode hebben de meeste protestantse kerken geleidelijk aan van Jodenzending afgezien en voor het gesprek met Israël gekozen. Bijzondere commissies werden hiervoor in het leven geroepen en er werden speciale predikanten voor deze taak aangesteld. Er werd in 1963 zelfs een christelijke



leefgemeenschap in Israël opgericht, die Nes Ammim werd genoemd: “banier van de volkeren”. Dit initiatief van de Nederlandse arts Johan Pilon was er uitdrukkelijk niet op gericht om in Israël zending te bedrijven, maar om de dialoog en het vertrouwen tussen Joden en christenen te bevorderen na de verschrikkingen van de *Sjoa*.

## **Israël, volk, land en staat**

In 1970 publiceerde de Nederlandse Hervormde Kerk een officiële verklaring, getiteld: *Israël, volk, land en staat: Handreiking voor een theologische bezinning*. Deze handreiking betekende een mijlpaal, omdat hier voor het eerst in de kerkgeschiedenis een theologische onderbouwing van christelijke kant werd gegeven voor de stelling dat de Joden recht hebben op een eigen staat in het historische Israël. Duidelijk werd uitgesproken dat de Bijbelse gave van het land niet los kan worden gekoppeld van de uitverkiezing van het volk Israël, maar daarvan een onderdeel is. Verder wordt in deze tekst openlijk erkend dat aan de uitverkiezing van het Joodse volk geen einde is gekomen door de stichting van de kerk, maar dat “het joodse volk en de kerk beide onderweg zijn en beide, elk op eigen wijze worden bewaard in Gods trouw”.

De visie van Miskotte en medestanders werkte daarna door. Zo werd in de kerkorde van de PKN een bijzonder artikel over de verhouding met het Joodse volk opgenomen:

De kerk is geroepen gestalte te geven aan haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël. Als Christus-belijdende geloofsgemeenschap zoekt zij het gesprek met Israël inzake het verstaan van de Heilige Schrift, in het bijzonder betreffende de komst van het Koninkrijk van God. (Artikel I,7)

## **Oecumene**

In die periode kwam van christelijke zijde een oecumenische dialoog met het jodendom op gang. Het ging niet langer meer om de verhouding tussen rooms-katholicisme en jodendom of protestantisme en jodendom. Rooms-katholieken en protestanten wilden gezamenlijk tot een dialoog met het jodendom komen. Overall werden oecumenische werkgroepen opgericht om het gesprek met Israël aan te gaan. De gelijkwaardigheid van de gesprekspartners was het vernieuwende uitgangspunt bij deze initiatieven.

Er begon aan Joodse kant enig vertrouwen te ontstaan dat de kerk hen werkelijk op een andere manier wilde benaderen dan voorheen. Jodenzending leek voortaan verleden tijd. Er was een duidelijk besef dat de kerk een schuld draagt tegenover de Joden. De gemeenschappelijke strijd tegen het antisemitisme had een hoge prioriteit. Er was bij de christelijke gesprekspartners



ook een duidelijke belangstelling voor de Joodse visie op Jezus en voor de Joodse oorsprong van het christendom. Leerhuizen werden opgericht om die kennis te delen met belangstellenden. Boeken werden geschreven en verschillende officiële verklaringen zagen het licht. Joodse auteurs en sprekers richtten zich nu specifiek tot een christelijk publiek.

### **Christenen voor Israël**

Een moeilijk punt in de dialoog bleef echter Israël. Zo bestaan er pas sinds 1993 volledige diplomatieke betrekkingen tussen het Vaticaan en de staat Israël. Daarvoor wilde men de Joodse staat niet officieel erkennen. Ook sommige protestanten hadden er moeite mee, toen in 1948 de staat Israël werd gesticht, en die problemen namen alleen maar toe, naar mate de Israëlische bezetting van de Palestijnse gebieden voortduurde.

Er waren echter ook protestanten die de lijn van de puriteinen en de “oudvaders” van de Nadere Reformatie wilden actualiseren en aanpassen aan de nieuwe ontwikkelingen. Het idee van het “nationaal herstel der Joden”, zoals die in de calvinistische traditie had bestaan sinds de zeventiende eeuw, wilde men in concrete daden omzetten. In dit verband wordt wel gesproken van christenzionisten. In Nederland richtten aanhangers van deze stroming in 1980 een stichting op: ‘Christenen voor Israël’, die zich ten doel stelt om christenen bewust te maken van de betekenis van het Joodse volk in Gods heilsplan. De kerk is niet in de plaats van Israël gekomen en er zullen nog verschillende belangrijke beloften voor Israël in de nabije toekomst worden vervuld, zo stelt men.

Men sluit zich in feite aan bij de eschatologie, zoals die door de puriteinen en de “oudvaders” is ontwikkeld, een eschatologie waarbij het Joodse volk een cruciale rol speelt. In dit kader kan ook de succesvolle actie van ‘Christenen voor Israël’ worden geplaatst om Joden uit onder meer de Oekraïne naar Israël te laten emigreren – om op die manier mee te helpen aan de verwezenlijking van de Bijbelse profetieën over de terugkeer van Gods volk naar het land Israël. Het initiatief van de ‘Christenen voor Israël’ werd in de Joodse gemeenschap aanvankelijk met wantrouwen bekeken, maar inmiddels is er waardering gegroeid voor de inzet en onvoorwaardelijke solidariteit van deze protestanten. Politiek gezien staat deze stichting aan de rechterkant van het Israëlische politieke spectrum en onderscheidt zij zich daardoor duidelijk van de meeste

christelijke kerken, die juist steeds meer oog krijgen voor de Palestijnse kant van het conflict.

### Een veranderende houding

Want in de laatste decennia is het getij aan het keren. De kerkelijke belangstelling voor het jodendom heeft zich verplaatst naar interesse voor de islam. De verhouding tussen christenen en moslims lijkt veel relevanter in de hedendaagse multiculturele samenleving dan de dialoog met een zoveel kleinere minderheid als de Joden. In het verlengde daarvan krijgen de problemen in de relatie tussen de staat Israël en de Palestijnen een steeds grotere weerslag op de opinie.



Een belangrijke rol hierbij speelt de Palestijnse christelijke bevrijdingstheologie. De bekende Palestijnse bevrijdingstheoloog Naim Ateek, is voorzitter van het *Sabeel Ecumenical Liberation Theology Center* in Jeruzalem. Een Nederlandse tak hiervan met de naam *Vrienden van Sabeel Nederland* werd in 2007 opgericht en hield zich onder meer bezig met het organiseren van conferenties en studiereizen naar de bezette gebieden, voordat het in 2016 opging in een nieuwe organisatie, genaamd *Kairos-Sabeel Nederland*.

Naim Ateek keert zich tegen Joodse en christelijke exegeten die de Bijbel lezen ‘als een Zionistische tekst’. In zijn bevrijdingstheologie is geen plaats voor een Joodse staat. Een multireligieus en multicultureel Palestina is zijn ideaal. Volgens hem was Jezus ook geen Jood, maar een Palestijn. De Palestijnen van nu delen in zijn lot.

Een speciale verklaring van de Palestijnse kerken, het *Kairos* document uit 2009, trok wereldwijd de aandacht. *Kairos* is een Grieks woord, dat het ‘juiste tijdstip’ betekent; de uitdrukking was reeds gebruikt door tegenstanders van het apartheidssysteem om aandacht te vragen voor de situatie in Zuid-Afrika. De opstellers van het *Kairos* document uit 2009 vragen naar analogie hiervan aandacht voor het lijden van het Palestijnse volk en voor het onrecht van de Israëlische bezetting.

De Palestijnse bevrijdingstheologen keren zich dus uitdrukkelijk tegen het christelijk zionisme en tegen de stelling dat het land Israël door God is bestemd voor het Joodse volk. Zij houden vast aan de vergeestelijking van het Bijbelse begrip ‘Israël’, zoals in het anti-judaïsme gebruikelijk was, en weigeren in hun

theologie een bijzondere plaats voor de relatie tussen het Joodse volk en het Joodse land in te ruimen. Jezus wordt van zijn Joodse identiteit ontdaan en postuum tot Palestijn verklaard.

De boodschap van het *Kairos* document vond een redelijk grote weerklank in kerkelijk Nederland en dit leidde tot de oprichting van de stichting *Kairos Palestina* in 2010, die – zoals gezegd – sinds 2016 met *Vrienden van Sabeel Nederland* werd samengevoegd. Veel activiteiten worden ontwikkeld en de invloed van de Palestijnse bevrijdingstheologie neemt in Nederland in christelijke kring steeds meer toe.

Volgens de aanhangers van deze stroming heeft de staat Israël dus geen bijzondere betekenis voor de theologie, maar waarom zou men dan nog ‘onopgeefbaar’ verbonden zijn met het volk Israël, zoals in de kerkorde van de PKN te lezen valt? Deze tegenstrijdigheid bleef niet onopgemerkt. Zo werden binnen de PKN twee initiatieven genomen om het antizionistische tij te keren. Het eerste vond op 6 september 2011 plaats: vertegenwoordigers van de Gereformeerde Bond, het Confessioneel Gereformeerd Beraad en het Evangelisch Werkverband boden toen de notitie *Onopgeefbaar verbonden* aan het moderamen van de kerk aan.

Het tweede initiatief was de oprichting van het *Platform Appel Kerk en Israël*. Deze groep wil in en vanuit het grondvlak van de PKN gestalte geven aan de roeping van de kerk jegens Israël. Men vindt dat de Protestantse Kerk op dit moment op een niet geloofwaardige wijze invulling geeft aan het belijden in de eigen kerkorde, dat spreekt van een ‘onopgeefbare verbondenheid’ met Israël. Daarom werd de synode van de PKN opgeroepen om er geen twijfel over te laten bestaan dat Israëls bestaansrecht als staat moet zijn gewaarborgd.

Niettemin gaat de discussie over de relevantie van het bedoelde artikel in de kerkorde door. PKN-predikant Jan Offringa heeft op 14 september 2018 een manifest op het internet gepubliceerd met als titel *De kerk kan prima zonder Israël-theologie*. Hij legt er de nadruk op dat het christendom een afzonderlijke religie is, die geen speciale band met het jodendom meer zou hebben. Daarom zou er ook geen noodzaak zijn om het bewuste artikel in de kerkorde te handhaven – hij zou liever willen dat in dit artikel de band van de kerk met alle religies zou worden genoemd. Het zal geen verbazing wekken dat de leden van *Kairos-Sabeel Nederland* het voorstel van Offringa enthousiast hebben overgenomen: zij pleiten ervoor om de kerkorde op dit punt te wijzigen.

Uit het voorafgaande is duidelijk geworden dat een dergelijke koerswijziging bij de PKN haaks zou staan op de ontwikkeling binnen het Nederlandse

protestantisme sinds de zeventiende eeuw. Het zou een breuk betekenen met deze unieke traditie en het zou ook een einde maken aan de dialoog met het jodendom, die zo moeizaam is bereikt. Men mag daarom hopen dat de synode afstand neemt van deze waan van de dag.